

Тетяна Воропаєва «ПОЛЯНИ, ЯКІ НИНІ ЗВУТЬСЯ РУСЬ...»

1065 років тому, під 944 роком, в літописі востаннє згадується етнонім «поляни». Це була не просто заміна племінного етноніма на збірний етнонім «русь», але й етнонімічне підтвердження переходу праукраїнців від етногенезу до етнічної історії. Саме з цього часу на українських землях починають утверджуватися не тільки етнотериторіальні самоназви, але й спільний етнонім – «русь», який для представників інших етносів був лише політонімом (відомо, що спочатку відмирили племінні самоназви на українських етнічних теренах, а пізніше – на білоруських та російських¹: якщо уличі востаннє згадуються в літописах у 885 р., дуліби – в 907 р., поляни і тиверці – в 944 р., то кривичі – аж у 1162 р., а радимичі – аж у 1169 р.). Проте якщо всі праросійські і прабілоруські племена змінювали свої племінні етноніми на етнотериторіальні, то поляни як спільнота, що стала ядром українського етносу, вже в IX ст. утверджує свою повну етнонімічну «палітру», тобто вона була репрезентована одночасно і як етноплемінна (поляни), і як етнотериторіальна (кияни), і як суто етнічна (русь), адже в тексті «Повісті минулих літ» вже під 898 роком згадуються «поляне,

яке нинє зовемая Русь»². Отже, з 898 р. до 944 р. відбувалось утвердження етноніму «Русь» на українських теренах.

Для правильного розуміння етнонімічної основи української ідентичності потрібно реконструювати глибинний смисл поняття «Русь». Дослідження П. Вайцваг, М. Гусельцевої та інших вчених показали, що в багатьох індоєвропейських мовах тісно пов'язані давні морфеми «Ур» і «Ру». Перша означає сонячне світло, творчий принцип Всесвіту, утіленість сонячного начала і представляє схід, а друга морфема пов'язана із сакральними водами і представляє захід. Діада «Ур – Ру» презентує сакральну оберненість сходу і заходу, а також протилежні функції сонця (вогню) і води. Доволі часто діада «Ур* – Ру**» (схід – захід) доповнюється діадою «Ар*** – Ра****» (північ – південь).

Етнопсихолінгвістичний аналіз показує, що в мовах індоєвропейських народів морфема «ру» (яка інколи трансформується в «ро») семантично пов'язана з рухом, пересуванням⁺, зі зверненістю суб'єктів чи об'єктів в бік сходу сонця⁺⁺, з водою⁺⁺⁺, водними об'єктами⁺⁺⁺⁺, морським транспортом^{*}, морськими тваринами^{**}, з конем^{***},

* Давня морфема «Ур» та пов'язані з нею більш пізні морфеми «Ут» і «Ук» стали базовою основою для утворення назви «Україна»³. Морфема «Ур» також представлена в імені відомого в українській культурі бога Юрія з виразними солярними функціями. Юрій (Урай) – бог родючої сили землі, плодючої сили тварин, володар полів, урожаїв, бджолиного медозбору. Варто згадати також нім «úrahne» – прашур, «úralte» – найдавніший, «úrei» – зародок, «úrbag» – орний, «úrwelt» – первісний світ.

** Наприклад, англ. «rise» – сходження (сонця), нім. «zur rúste géhen» – прямувати на захід (про сонце). Вола як священна стихія, першоджерело життя і символ родючості була представлена відповідними божествами і в давньоіндійському, і в римському, і в скіфському Пантеоні. Давньоіндійський бог Варуна, локапал (охоронець, володар) Заходу, керує космічними водами у всій різноманітності їх прояву (небесні й підземні води, океани, моря, ріки, потоки тощо). В українській культурі відомі русалки – богині земної води (яка в усіх давніх міфологічних системах розташована на протилежному боці від сонця), зрошувальниці полів, а також русалії – язичницьке свято, пов'язане з родючістю полів, молінням про дощ та проростання колосся.

*** Відомо, що морфема «Ар» у топоніміці означає «північ, північну, задню сторону»⁴. Наприклад, Армориц, Арта та ін.

**** В давньоіндійській міфології описана сакральна річка Раса (яка тече на південь), а також нижня частина світу расатала, що пов'язана з водою (яка також тече на південь). Оскільки вода, що тече на південь, має сакральні властивості, то й життєві сили людини забезпечуються циркуляцією життєвого соку «ангіраса».

+ Наприклад, ісп. «ruta» – дорога, напрям, маршрут, франц. «route» – шлях, дорога, напрям, нім. «route» – шлях, дорога, маршрут.

++ Наприклад, нім. «rücken» – спина (як антропоморфний символ Заходу); українська річка Рось тече із Заходу на Схід.

+++ Наприклад, франц. «ruisseau» – ручай, потік, «ruisseler» – витікати.

++++ Наприклад, лат. «ros» – роса, франц. «rosée» – роса, «rossolis» – росянка, «rocher» – морська скала, нім. «rüns» – русло, «rútsche» – лісосплав, ісп. «rosío» – роса, укр. – роса, русло та ін.

* Наприклад, лат. «rostra» – носи кораблів, нім. «rúste» – зовнішня планка кораблів, «rústung» – морський такелаж, «róse» – картушка компаса, «rúder» – весло, англ. «rúdder» – кермо, франц. «rúitier» – морська лодія.

** Наприклад, англ. «walrus» – морж.

*** Наприклад, нім. «roß» – кінь, ісп. «rosín» – кляча.

очеретом*, землеробським способом життя** тощо.

Морфеми «ру» («рус») і «ро» («рос») дуже широко представлені в етнонімах багатьох народів світу. Достатньо згадати жителів західних теренів давньої Італії рутулів і етрусків (які називали себе расенами); германські племена херусків, які стали відомими після активних дій у перших роках нової ери на кордонах Римської імперії. Відомо, що жителі давньої Палестини, Сирії та Фінікії називали «народи моря» русами. Різні автори локалізували русів (росів) на Подунав'ї (Рузара марка, Рутенська марка), в Прибалтиці (на острові Рюген), в Тюрингії і Саксонії (район Рейнланда) та в інших місцевостях. Але деякі автори (А. Г. Кузьмін та ін.) ототожнюють Ругланд (V–VIII ст.) та Рутенську марку (X–XIII ст.), інші ототожнюють повідомлення про народ «рос» (яке містить хроніка VI ст. сирійця Захарія Ритора) з русинами-українцями, хоча сучасна етнологія вже уточнила етнічну (не слов'янську) приналежність цього кавказького народу⁶.

Згадані до IX ст. різними авторами етнічні групи, які мешкали в районах Північного Причорномор'я та Наддніпрянщини (руси, роси, роксолани, росомони), не були слов'янами (практично доведено, що це були сарматські племена і роди). Єдиними свідченнями появи слов'янських русів є повідомлення в «Історії Джагфара» та поемі Шамсі Башту «Легенда про доньку Шана» про те, що в 630–631 рр, після військових зіткнень болгар із франками (про які розповідає і хроніка Фредегара (VII ст.)), болгари відступили на територію сучасної Центральної України, де «сакланське плем'я русів» змішалось з частиною уличів (які переселились на терени Київщини), утворивши один народ⁷. Отже, болгари зафіксували у своїх хроніках процес етнічної міксації частини уличів з сакланським (аланським) племенем русь⁸. Відомо, що в VII–VIII ст. слов'яно-аланське плем'я русь, утворене з аланів та частини уличів (улутичів) за допомогою хозар оволоділо Придніпров'ям, контролюючи південну частину водного шляху по Дніпру, поступово асимілюючись із місцевим населенням⁹. Отже, уличі виконують роль певного «з'єднувального ланцюжка» між антами та Руссю.

Відомі арабські й візантійські письменники Аль-Хорезмі, Ібн-Хордадбег, патріарх Фотій, Аль-Джайгані, Ібн-Русте, Ібн-Фадлан, Аль-Масуді, імператор Константин Багрянородний, Ібн-Хаукаль, Аль-Істархі, Лев Диякон, Ібн-Якуб, Аль-Бакрі писали саме про слов'янських русів та про варягів, яких насправді називали «варяги-руси».

Одними з перших в українознавстві на цю проблему звернули увагу М. Максимович (у праці «О происхождении варягов-руси», 1841) та Є. Маланюк, підкреслюючи, що варягів, які служили руським князям, у Візантії з IX ст. називали «варангой-рос»¹⁰. А. Стрингольм наголошував, що вікінги, які йшли в походи на схід від Скандинавії, називалися «східними вікінгами»¹¹, тобто візантійськими варягами, руськими варягами (варяго-росами, варяго-русами^{12***}) тощо. А фінська назва Швеції «Ruotsi» не є самоназвою ні скандинавів, ні шведів, а лише фінським еквівалентом шведського етноніму. Адже фінни з давніх часів активно взаємодіяли з жителями місцевості Руслоген (Рослаген****), і «за його іменем дали всій Шведській землі назву Ruotsi»¹³. Отже, автор літопису правий, що назва «русь» не є самоназвою варягів, адже ті варяги «прозвалися руссю»¹⁴ завдяки іншим народам. Чітко спростовує сумнозвісну норманську концепцію і згадка в літописі Варязького та Руського моря¹⁵, які мають точну географічну привязку до різних регіонів – Балтійського і Чорноморського⁺.

Відомо, що ще Костомаров писав у своїй праці «Слов'янська міфологія», що у мові кельтів слово «Русь» перекладається як «вода»¹⁷, а О. Прицак доводив, що фінське «ruotsi» утворилося на основі середньогерманського «ruzzi» у відповідності з фінською вимовою¹⁸, у зв'язку з цим фінське «ruotsi» семантично можна перекласти як «мандруючі водою»⁺⁺, а поширене «рутени» – як «річани».

Тепер більш зрозумілими є повідомлення про варягів-русів у житіях та Бертинській хроніці. В «Житті Стефана Сурозького» повідомляється, що наприкінці VIII або на початку IX ст. руський князь Бравлін зі своєю дружиною напав на місто Сурож у Криму. В «Житті Георгія Амастридського» (написаному між 825–842 рр.) йдеться про напад русів на місто Амастрида, що розта-

* Наприклад, англ. «rush» – очерет, франц. «roseau» – очерет.

** Наприклад, грец. «ἀγρός» – поле, лат. «rustica» – сільська, франц. «arrosier» – зрошувати, англ. «rustic» – сільський, «root» – корінь, ісп. «rústico» – сільський, укр. проростання, рослина (це слово утворилося із праслов'янського «orsti» – рости⁵) та ін.

*** При цьому слово «варяги» перекладалося в ті часи як союзники, найманці, охоронці, захисники, воїни.

**** Давньо-шведське «Roslagen» означає дорогу або вузький пролив, по якому можна пересуватися на лодіях і лодках.

+ Успішні морські походи київських князів на Візантію зумовили переіменування «Румійського моря» на «Руське». Відомий фахівець із слов'янської гідронімії В.В.Трепавлов стверджує, що подібні зміни назв «вказують на «етноси-гегемони», тобто на тих, кому належали території... Зміна гегемонів тягла за собою і топонімічні зміни»¹⁶. При цьому синхронне існування Варязького та Руського морів вказує на той факт, що назва «Русь» має місцеве походження, а не принесена варягами на українські терени.

++ Перед тим, як нормани вийшли у відкрите море і стали «мандруючими по воді», вони були «стрибаючими по піску», тобто мандрували прибережною смугою¹⁹.

шоване на малоазійському узбережжі Чорного моря. Згадка Бертинської хроніки про Русь (839 р.) у зв'язку з посольством до Людовіка I франконського (коли посли назвали себе *представниками* народу Рос, а потім з'ясувалося, що вони не руси, а шведи – «свеони») тепер може бути правильно витлумачена, оскільки в цей час у багатьох європейських державах служили наймані фахівці з інших держав і з іншою етнічною приналежністю. Наприклад, в ті самі роки у Франції працював відомий філософ і музичний теоретик Іоан Скот Еріугена, етнічний ірландець і «політичний француз», який з 840 р. жив і працював у Королівстві франків, презентуючи себе як «представник франків».

Отже, той факт, що назва «Русь» має місцеве походження і утворився в процесі тісної взаємодії між праукраїнцями та сарматами (зокрема, роксоланами) може бути підтверджений наступними даними.

Сучасна етнолінгвістика доводить, що етнонім «русь» походить від іранської основи «*rauka-/ruk*», тобто світлий, блискучий, білий, а також від індоарійської основи «*rukṣa/ruṣa*», тобто світлий, білий²⁰. Отже, поняття «русь» означало «захід», тобто західну частину індо-іранського світу. Цей факт підтверджує ще й давня гідронімія і топонімія. Сучасне Чорне море у IX–XI ст. мало назву «Руське море» (від «білий», тобто «західний»), а сучасне Азовське море називалося в часи Київської Русі Сурським морем (від «голубий», тобто «східний»), до того ж ще Геродот писав, що Чорне море знаходиться на захід від Кіммерійського Босфору (тобто Керченської протоки) й озера Меотиди²¹ (тобто Азовського моря), отже і в його уяві Азовське море було «східним», а Чорне – «західним» (давньоруська назва Азовського моря – Сурське море (від кореневої основи «сур» – голубий, що репрезентує схід)).

Тут варто згадати висновки Ф. Філіна про походження етноніма «анти», семантику якого він співвідносить з давньоіндійським «*antas*» (кінець, край), «*antaes*» (той, що знаходиться на краю) та осетинським «*att'ia*» (задній, позаду)²². І якщо застосувати давню систему географічної та кольорової символіки (яка закріпилася в Середньовічній Європі після проникнення тюркських кочовиків): центр – жовтий (золотий) колір, схід – синій (вперед), південь – червоний (праворуч), захід – білий (назад), північ – чорний (ліворуч)²³, то з'ясується, що етноніми «анти» (від «задній», «позаду») та «русь» (від «білий») семантично співпадають, репрезентуючи поняття «захід».

Потрібно також врахувати два аспекти: 1) у давніх слов'ян «захід» та «північ» вважались «поганими» сторонами світу, а «схід» і «південь» – хорошими, отже, назви «анти» та «русь» є екзоетнонімами для слов'ян; 2) анти заселяли не західну, а південно-східну окраїну територію слов'ян-

ського світу і в римський час, і на початку середньовічної пори. Повна семантична відповідність при цьому спостерігається з назвою області України, звідки походить сучасний етнонім українці²⁴, отже, базою ендоетноніму українців стала морфема «Ур» та похідна від неї коренева основа «ут» (від якої постали терміни «Славутич», «улутичі», «Україна» та «українці»), адже вона співвідноситься з «хорошим», східним (найближчим до народження Сонця), краєм ойкумени.

Системна концептуалізація та етнопсихолінгвістична інтерпретація кельтської та індоіранської міфології, а також давньоукраїнських фольклорних текстів показує, що обидві назви нашої країни – і Русь, і Україна – є результатом міфологізованого когнітивного процесу високого космічного одухотворення давніми людьми рідної Матері-землі. Оскільки і перший, і другий етнонім базується на давніх міфологічних уявленнях про сакральну роль сонця і води. Зокрема, в міфологічній системі індо-іранців морфема «Ру» («Ро») споріднена з назвами річок, які течуть на схід (презентуючи сакральну оберненість сходу (морфема «Ур») і заходу (морфема «Ру»)). Назви українських річок Рось, Роставиця, Роська (які течуть на схід, назустріч Сонцю) тісно пов'язані з цією семантикою, а також із сакральним значенням роси як «осонцевої води» і природного явища. Подібні уявлення були властиві і роксоланам, які мешкали на теренах Центральної і Південної України. Цікаво, що на теренах нинішньої Болгарії, де колись проживали роксолани, також присутні подібні гідроніми і топоніми, зокрема, річка Росиця, що тече на схід і населені пункти з коренем «рус» (Руса, Русе та ін.).

А оскільки в давньоукраїнській міфологічній системі земля пов'язана із заходом, а вода – із північчю (тобто з типово «жіночими» сторонами світу), то й відома міфологема «Мати сира земля» отримує свою чітку смислову інтерпретацію: земля тоді стає матір'ю, коли вона не тільки зволожена водою, але й запліднена сонячним промінням як благодатною небесною силою, яка забезпечує родючість землі²⁵. Саме тому річка Неруса, розташована у Брянській області Росії, маркує не тільки закінчення «осонцевої та зволоженої» родючої землі (тобто території з найкращими у світі українськими чорноземами), але й український етнічний кордон. Закономірно виникає діада «Ур – Ру», якій відповідають назви «Україна» – «Русь»²⁶, що означають «осонцена земля (країна)» – «осонцена вода».

¹Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет». – М., 1979. – С. 165–166. ²Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 38. ³Див.: Воропаєва Т. Етнонім «Україна» як консолідаційно-згуртувальний концепт: етнопсихолінгвістичний аналіз (до 820-річчя першої згадки назви «Україна» в Київському літописі) // Українознавство – 2007. Календар-щорічник. – К., 2006. – С. 119–126. ⁴Матюшин Г. Н.

Археологический словарь. – М., 1996. – С. 246. ⁵Див.: Мовчун А. І., Соловєв Л. О. У світі етимології. – К., 1998. – С. 60. ⁶Див.: Семенов І. Г. Этногония кавказских народов в «Жизни картлийских царей» Леонти Мровели // Этнографическое обозрение. – 2008. – № 1. – С. 176–182. ⁷Див.: Шамсі Башту. Легенда про доньку Шана // Хроника 2000. Наш край. – Вып 1. – К., 1992. – С. 59; Нурутдинов Фархад. Судьба и призыв древней поэмы // Там само. – С. 68. ⁸Див.: Шамсі Башту. Легенда про доньку Шана // Хроника – 2000. Наш край. – К., 1992. – С. 59. ⁹Див.: Нурутдинов Фархад. Судьба и призыв древней поэмы // Хроника – 2000. Наш край. – К., 1992. – С. 68. ¹⁰Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – С. 29. ¹¹Див.: Стриннгольм А. Походы викингов. – М., 2007. – С. 219. ¹²Див.: Стриннгольм А. Походы викингов. – М., 2007. – С. 250, 261. ¹³Див.: Стриннгольм А. Походы викингов. – М., 2007. – С. 220. ¹⁴Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 34–35. ¹⁵Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). – К., 1990. – С. 13–15. ¹⁶Див.: Трепавлов В. В. Волга в культурной традиции народов Восточной Европы // Этнографическое обозрение. – 1997. – № 6. –

С. 105. ¹⁷Костомаров Н. Славянская мифология // Хроника – 2000. – Вып. 2. – К., 1992. – С. 42. ¹⁸Прицак О. Происхождение Руси // Хроника 2000. Наш край. – Вып 2. – К., 1992. – С. 34. ¹⁹Див.: Фарли Моузт. От ариев до викингов. – М., 2004. – С. 33–35. ²⁰Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Т. 2. – М., 1973. – С. 435–437. ²¹Геродот з Галікарнасу. Скіфія. – К., 1992. – С. 61. ²²Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. – М., 1962. – С. 60. Висновки Ф. Філіна поділяє велика група вчених. ²³Див.: Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С. 35. ²⁴Седов В. В. Древнерусская народность. – М., 1999. – С. 36. ²⁵Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 172, 521. ²⁶Див.: Воропаєва Т. Україна: соціор, геосоціор, етносоціор // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. – К., 2003. – С. 142–153; Воропаєва Т. Етнонім «Україна» як консолідаційно-згуртувальний концепт: етнопсихолінгвістичний аналіз // Українознавство–2007. Календар-шорічник. – К., 2006. – С. 119–126.

Людмила Кирик

ДУШІ КОЗАЦЬКОЇ ПОТУГА (350 років Конотопської битви)

*А може, в Конотопі? Там річкова яруга
Сховала ворога, вода в траві слезить,
Нажерлась там землі московська ненасить,
Перемогла душі козацької потуга.*
Дмитро Павличко

В історії кожного народу, кожної держави були періоди і події, усвідомлення уроків і наслідків яких є шляхом до розуміння реалій сучасного життя. Для України, суспільно-політична ситуація якої характеризується сьогодні ментальним і соціальним розшаруванням, відсутністю єдності поглядів як у політикумі, так і у суспільстві щодо ключових національних інтересів, зовнішньо-політичного визначення, одним з таких показових уроків є період війни 1658–1659 років, головною подією і кульмінацією якої стала Конотопська битва. «Саме в результаті цієї битви, як показав час, принципово вирішувалося питання, з ким пов'яже свою подальшу історичну долю козацька Україна – з парламентською, але католицькою Польшею, чи з абсолютистською, але православною Московією»¹.

Спроба поставити під сумнів значущість цього та інших фактів нашої історії, що підігруються останнім часом публічними виступами російських геостратегів спонукають до подальшого вивчення і поширення знань про важливі події українського державотворення.

Як зазначає історик Ю. Мицик, – «Конотопська битва нагадувала російським великодержавним шовіністам про найбільшу в Європі воєнну поразку, і поразку саме від українців. Ця згадка для їхньої імперської свідомості була аж

надто болючою»². Перш ніж вести мову безпосередньо про Конотопську битву, треба стисло охарактеризувати її передумови, повернувшись до Переяславської угоди. При всіх недоліках, недовомовленості, непевності трактувань, цей акт все ж був відносно рівноправним, відкривав дійсно широкі перспективи для нормального співіснування народів. При збереженні статей цього договору без змін Україна отримувала разом з Білорусією можливість остаточно зламати опір Речі Посполитої і визволити всі свої етнічні землі від польського панування. Росія здобувала вихід до Балтики, Азовського та Чорного морів. Обидві сторони значно посилювали свої позиції в Європі, створювались сприятливі умови для визволення південнослов'янських та західнослов'янських народів від турецького та австрійського панування.

Однак, геополітичні намагання Московської держави, пов'язані із поширенням свого впливу на північ Європи, спонукали її до перегляду рівноправних союзницьких відносин для реалізації власної експансіоністської стратегії. Ще за життя Богдана Хмельницького рівноправність російсько-українського союзу була не лише поставлена під сумнів, а й відкрито порушена. Виступ Швеції проти Польщі був не в інтересах Росії. Готуючись до війни зі Швецією, Росія